

MUHAFAZAKÂR VE MODERNİST YAKLAŞIM ARASINDA
EDEBİYATÇI MUSTAFA SÂDİK ER-RÂFÎ'Î
(ARAŞTIRMA VE TANI ÇALIŞMASI)

Al-Rafaie Between the Conservatives and the
Innovators Approach, a Tracer Diagnostic Study

Ahmet Derviş MÜEZZİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı
Faculty Member, PhD., Ondokuz Mayıs University,
Department of Translation and Interpreting in Arabic
moazan.ahmad@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8702-6371

Recep ÇELİK

Dr. Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap
Dili ve Belagatı ABD.
Dr. Student, Ondokuz Mayıs University Faculty of Divinity,
Department of Arabic Language and Rhetoric
recepcelik8080@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5099-1231

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Mayıs / 1 May 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 7 June / 7 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Ahmet Derviş Müezzîn- Recep Çelik MUHAFAZAKÂR
Ve Modernist Yaklaşım Arasında Edebiyatçı Mustafa Sâdik Er-Râfî'î
(Araştırma Ve Tani Çalışması) *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*
Dergisi, 12 (Yaz) 2021) doi:10.47098/bayburt-ilahiyat.935552

Özet

er-Râfi'î'nin edebî tarzı, eski ve yeninin bir karışımı olup iniş ve çıkışlar barındıran gazetecilik üslubundan uzak bir konum andırmaktadır. O kendisine özgü bir yazı tarzı ile öne çıkmaktadır. er-Râfi'î, yazma amacını eski ile yeni arasındaki anlaşmazlığı çözmek, Arap edebiyatında oluşan boşluğu doldurmak ve bazı oryantalistlerin eksik olmakla veya her yeniliğe uyum sağlayamamakla itham ettikleri yüce Kur'an'ın dili olan Arapçayı savunmak olduğunu belirtmektedir. Edip er-Râfi'î, güzel edebiyatı ve güçlü yazıları ile Arap diline yeniden itibar kazandırmış ve bu harika dilden eşi benzeri olmayan sanatsal bir tablo oluşturmak için muhafazakârlık ve modernistlik anlamında eski ve yenisiyle Arap belâgatının zevkini yeniden ortaya çıkarmış ve edebiyat ile okuyucuyu birlikte yükseltmiştir. Ancak er-Râfi'î, reformdan uzak duran, kendi fikirlerine karşı tutuculuk ve bağnazlık gösteren eski muhafazakâr taraftarlarından biri miydi, yoksa yeninin hatırına eskiyi tümüyle imha eden yenilikçiler arasında mıydı? Yoksa kendine özgü bir yaklaşımı mı vardı? er-Râfi'î istiare ve mecaz gibi retorik unsurları nasıl kullanırdı ve bunların kendi yazıları üzerindeki etkisi ne idi? Bu çalışmada bu sorular bağlamında bazı sonuçlara ulaşmak için incelemelerde bulunulacaktır. Çalışmada ele alınan görüşler ve eleştiriler çerçevesinde yapılan analizde açıklayıcı analitik yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Edebiyat, Belâgat, er-Râfi'î, Modern ve Kadim

Abstract:

The writer Al-Rafaie blends a clear mix between the old and the new, then he steers away from the monotonous style of press. He is characterized by his own educational style, which is not found except by this brilliant pious writer. He has explicitly explained his goal of writing to one of his students, which is to resolve the dispute between the old and the new. The Arabic language is the language of the Holy Quran, which some orientalist accuse of its shortness and lack of conformity with everything new. This writer with his lofty literature and lofty writings has been able to make the Arabic language able to recover its prestige and to restore the good taste of Arab eloquence, in order to make this wonderful language an artistic painting that is not similar to any other language. But was Al-Rafaie one of the supporters of the old conservatives who shied away from renewal and was intolerant of their ideas, or was he among the owners of innovators who canceled all the old at the expense of the new? Or did he have a special approach? How did Al-Rafaie use metaphors, and what is their impact on his writings? This is what we will present in this explanatory study in order to reach the results. We used the descriptive and analytical method to present opinions and ideas and what was criticized around them, to interpret and analyze them based on those opinions.

Keywords: Arabic Language, Literature, Arabic Rhetoric, Al-Rafaie, Ancient and Modern.

Giriş

Osmanlı Arabistanı diye ifade edilen Arap Yarımadasında 1517-1918 yılları arasında Osmanlı devleti hükümran olmuştur. Arap Dünyası, Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı işgali ile başlayan süreçte büyük ölçüde Batı'nın siyasal, sosyal ve kültürel yönlerinden etkilenme talihsizliği ile karşı karşıya kalmıştır. Şevki Dayf, Hanna el-Fahürî, Luis Şeyho, Yakub Sarrûf, Corci Zeydan, Ahmed Emin, Hüseyin Heykel, Tâhâ Hüseyin, Abdurrahman el-Kevâkibî, Kasım Emin gibi modern dönem Arap aydınlarının bazıları, bu başlayan süreci, Arap dünyasının pek çok alanda olduğu gibi edebiyat alanında da bir modernleşme dönemi olarak görmüşlerdir. Muhafazakâr çizgiyi takip eden edip er-Râfi'î ve arkadaşları ise bu başlatı-

lan Batı karakterli harekete karşı mücadele halinde olmuşlar ve İslam ile tekâmül eden Arap Edebiyatı müktesebatını yaşatmaya çalışmışlardır. Bu yüzden muhafazakâr Edebiyat akımı yazarları, İslami değerleri her fırsatta incelemekle birlikte estetik unsurları ihtiva eden yazılarıyla, İslam âleminin ve Müslüman toplumunun müptela olduğu zararlı akımlara ve bunların tehlikesine dikkat çekerek edebiyatı bir ölçüde dinî hakikatleri yayma vesilesi olarak kullanmışlardır.¹

Mustafa Sadık er-Râfi'î'den bahsedildiğinde edebiyatıyla dinleyicileri eğlendiren, güzel ifadesiyle okuyucuları etkileyen bir yazar akla gelmektedir. Tarif edildiği şekliyle kalemi güçlü,² nitelikli çalışması olan maharetli bir ediptir. O asla yaratıcılıktan ve saf olanı almaktan yorulmayan bir kişilik, Şekîb Arslan'ın (ö. 1946) ifadesiyle bir edebiyat önderi ve Arapların hüccetidir. Mustafa Kamil Paşa'nın (ö. 1908) nitelediği gibi onun ifade tarzı, beyanın en güzel kalıplarında modellenmiş yüksek bir bilgeliktir.³ Şiir ve nesirlerini belâgatın eşsiz güzellikleri ile süsleyenlerden biri olmayı gerçekten hak etmektedir.⁴ Edebiyatın en üst seviyelere odaklanmasını hedeflemiş ve bizim için kendi çağında eşine az rastlanacak bir edebiyat inşa etme çabası içerisinde olmuştur.

Onun tabir ve ifadeleri, filozofik hikmet yoğunluklu, psikolojik derinlikli ve esrarengiz anlamlar yüklü retorik unsurlar barındıran bir yapı şeklinde kendini göstermiştir. Onun sözleri çok üretken ve fikirleri daima parlak olmuş, yazılarındaki düşünce özellikleri okuyucuyu yüksek mertebelere yükseltmiş ve anlamsız sözlerden onu azade kılmıştır. O muhafazakâr yaklaşımıyla, belâgat ve edebiyat ustası olan Hz. Peygamber'in (sav.) izini sürmüş ve onu taklit etmiştir. Tirmizî'nin şemâil kitabında Hz. Aîşe (ra.)'ın ifadeleri üzerinden Hz. Peygamber (sav.) şu şekilde nitelenmektedir: "*Rasulullah (sav.) sizin anlattığınız şekilde anlatmaz, konuştuğunda açık ve seçik ifadelerle konuşurdu. Yanına oturan kişi onun sözlerini ezberleyebilirdi.*"⁵ er-Râfi'î bu hususa işaret ederek kendi misyonunu şöyle ifade etmiştir: "*Ben kendimi daima Kur'ân-ı Kerîm'in dil ve beyanının müdafaası için gönderilmiş bir dil elçisi olarak hayal etmişimdir.*"⁶

"Akranlarımız bu dilin tarih ve edebiyatını iyi düşünmüş olsalardı, her çağında yeni bir doktrin olarak adlandırılabilir bir şeyin olduğunu gö-

¹ Yakup Civelek, "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri". (Van: *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000), 3/85.

² Murtezâ ez-Zebidî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Zâhî Abdulkakî (Beyrut: Dâru't-Turâsî'l-Arabî, 2001), 343.

³ Bkz. Muhammed Receb el-Beyyûmî, *Mustafa Sadık er-Râfi'î fârisu'l-kalem tahte râyeti'l-Kur'ân*, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 6.

⁴ Muhammed Said el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î* (Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1955), 50.

⁵ Ebu İsa Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Kitâbu's-Şemâilü'l-Muhammediyye", 3639 (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996).

⁶ Mustafa Sadık er-Râfi'î, *Vahyu'l-kalem*, thk. Muhammed Ali Kâtibî (Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 2014), 3/258.

rürlerdi”⁷ diyerek kendisini yenilikçilerin destekçisi olarak gördüğü anlaşılabilir. Birlikte onu bu şekilde adlandıran her hangi bir kişiye ve kaynağa rastlanmamıştır. Ayrıca o bu bağlamda “*Ve eğer yeni bir doktrin isteniyorsa dilin kökenine bağlı kalmak koşuluyla, anlamdaki bilgi, araştırma, fikir incelemesi ve yaratıcılığa bakılabilir. Şüphesiz biz, bu meselede kendimizden herhangi bir katkı sunmuş değiliz. Çünkü bunlar daha çok bize ait görüşler, hayata bakış ve tabiat kanunu durumundadır*”⁸ diyerek dilin kapsam ve kökenlerinden savrulmayan farklı şablonları olan bir yeniliğin izini sürdüğü görülmektedir. Onun yazılarına hâkim olan üslubu kendisini diğer yazarlardan farklı kılmıştır. Sıradanlıktan uzaklaşması ve ifadelerde sağladığı yenilik, istiare ile mecazı zeki ve ustaca kullanması okurlarını şaşkınlığa düşürecek boyuttadır.

1. Hayatı

Yazar er-Râfi‘î, ulusların kaderlerindeki dönüşüm şekillerinin yoğun olduğu, birçok düşünce, siyaset ve toplum kavramının değiştiği, çatışma ve istikrarsızlıkla karakterize olmuş bir çağda yaşamıştır.⁹ 1881-1937 yılları arasında yaşamış olan yazarın tam adı, Zeynüddin ebu’s-Sâmi Mustafa Sadık b. Şeyh Abdurrezâk b. Said b. Ahmet b. Abdulkadir b. Abdullatif b. Ömer er-Râfi‘î el-Farukî el-Mekkî’dir.¹⁰ Soyu, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb’a (ra.) kadar uzanmaktadır.¹¹ Bu Râfi‘î lakabını ilk kullanan kişi Şeyh Abdülkadir (ö. 1815) olmuştur.¹² Ona bu lakabı “sen ilim sancağını yüceltensin” diyerek Şeyh Mahmut el-Halvetî vermiştir.¹³

O, Arap yazarlarının dâhilerinden biri olarak görülmüş, yazılarında ortaya çıktığı şekliyle edebi suretler membaı ve ustası kabul edilmiştir. er-Râfi‘î’nin ailesi Şam kökenli olup Trablusludur. Aile bireyleri şer‘î kadılık yapmak için Trablus’tan Mısır’a gelmiş, aileden Mısır’a ilk gelen kişi Şeyh Muhammed Tahir olmuştur.¹⁴ Şeyh Muhammed Tahir, H. 1243 yılında Osmanlı halifesinin emriyle Mısır’daki Hanefî kadılığına getirilmiş kendisinden sonra bu görevi kardeşleri ve amcaoğulları devralmıştır. Yaşadığı dönemdeki koşullar, çocukluğundan itibaren er-Râfi‘î’yi kadılık makamına hazırlamış ve bu makamı uzun yıllar ilim ve dindarlığı ile tanınan er-Râfi‘î ailesi yürütmüştür. Genç yaşlarında Kur’ân-ı Kerîmi ezberlemiş, babasının evindeki kütüphanesini okuyarak kendini yetiştirmiş ve etrafındaki tüm koşullara meydan okuyan bir dehaya dönüşmüştür. Böylece kendine özgü

⁷ Mustafa Sadık er-Râfi‘î, *es-Sahâbu’l-Ahmer*, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1982), 10.

⁸ er-Râfi‘î, Mustafa Sadık, *Tahte râyeti’l-Kur’ân*, thk. Derviş el-Cüveydî (Beyrut: Mektebetu’l-‘Asriyye, 2002), 13-14.

⁹ el-Bedrî, Mustafa Numan, *er-Râfi‘î el-kâtibu beyne’l-muhâfaza ve’t-tecdîd* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1991), 39.

¹⁰ eş-Şük’a, Mustafa, *Mustafa Sadık er-Râfi‘î kâtiben Arabiyyen ve müfekkiran İslamiyyen* (Lübnan: Dâru’l-Mısriyye, 1999), 16; el-Bedrî, *er-Râfi‘î el-kâtibu beyne’l-muhâfaza ve’t-tecdîd*, 101.

¹¹ el-‘Uryan, *Hayâtu’r-Râfi‘î* (Kahire: el-Mektebetu’t-Ticâriyye, 1955), 24.

¹² ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A’lâm* (Beyrut: Dâru’l-İlim, 2002), 40.

¹³ el-Bedrî, Mustafa Numan, *er-Râfi‘î el-kâtibu beyne’l-muhâfaza ve’t-tecdîd*, 102.

¹⁴ eş-Şük’a, *Mustafa Sadık er-Râfi‘î kâtiben Arabiyyen ve müfekkiran İslamiyyen*, 16.

üslubuyla kendi sanatını üretmeyi başarmıştır. er-Râfi'î ilkokulu bitirdiği yıllarda işitme duyusunu yitirerek zafiyete düşmüş olsa da çağının genç lideri olmaktan geri kalmayarak genç yaştan itibaren etrafını kuşatan tüm engelleri aşmış, kendisini yetiştirmek hususunda büyük emekler çekerek akranlarına karşı üstünlük sağlamıştır. Yazar er-Râfi'î, çağdaşları arasında anlam ve kelimelerdeki tatlılığı araştıran¹⁵ ve harflerden türlü yorumlar çıkarma konusunda yetenek sahibi bir yazar olarak tanınmıştır.¹⁶

O, kendisini daima yetiştirmeye ve arıtmaya çalışmış, diğer taraftan otantiklik tadının sürdürülmesi gerektiğine inanmıştır. O Arap dili araştırmalarında derinlikli bir üslup takip etmiş bu yüzden onun kitapları belagat konusunda Arapların ve ondan sonra Arap âlimlerinin yerini almıştır. Önceki alimlerde olduğu gibi ümmetin alimlerinin ders halkalarına katılarak onlardan ilim almış, böylece selevin yaşadığı gibi yaşamış ve düşünmüş, onların dillerini konuşmuş ve neticede onların hayalleri ve yüzleri sanki kendisine görünmüştür. O Arapçayı severek büyümüş ve yazılarının çoğunda Arapçayı savunmuştur.¹⁷

1. er-Râfi'î'nin Kendi Gözünden Muhafazakârlık ve Yenilikçilik Arasındaki Yöntemi

er-Râfi'î'nin kendi yöntemi diğer yazarlardan farklılık arz etmektedir. O yeni bir yöntem tasarlamış ve onları yazılarında tanıtarak geliştirmiştir. Yazar, insanın dikkatini hoşgörü ahlakı, güzellik gerçeği ve yüksek sanatlar gibi üst seviyelere çekmek istemektedir. Gerçek özgürlüğe yükselmek için insanı insanlık hakikatiyle tanıştırmaktadır. Muhafazakârlık ve yenilikçilik arasında bir yerde konumlandığı formül, onun eserlerinde yer verdiği şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

1- "Hâkimin bir kimseyi fiziksel ağır işlerle yükümlü tuttuğu gibi, kişi de kendisini yeni ve yoğun edebiyat çalışmalarıyla yükümlü tutmadıkça hiç kimsenin yazı ve telif konusunda başarılı olduğunu görmedim."¹⁸

2- "İlmî gerçeklere vakıf olan bir yazarın çalışmaları, hafızasında bulundurduğu dil üzerinden gerçekleşir ve o dil, onu oluşturanın kendi karakterinden izler taşır. Ancak belagat yeteneği bulunan yazar ise çalışmasını üretirken onları kendisine ait beceriler üzerinden oluşturur."¹⁹

3- "Arap dilinin belagat özelliği, sadece lafızlarında değil o lafızların bir arada kombinlenip dizilmesinde kendini göstermektedir."²⁰

¹⁵ er-Râfi'î, *Vahyu'l-kalem*, thk. Muhammed Ali Kâtibî, 284.

¹⁶ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 185.

¹⁷ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 19.

¹⁸ Ebu Reyve, Mahmud, *Resâilu'r-Râfi'î*, (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1934), 42.

¹⁹ er-Râfi'î, *Vahyu'l-Kalem*, 1/17.

²⁰ er-Râfi'î, *Tahte Râyeti'l-Kur'an*, 19.

10- "Tüm ifadelerde odak nokta, gerçekleri hayali renklerle hayal etmek ve tasvir etmektir, böylece onlar ruha daha tesirli hale gelirler. Dolayısıyla mecaz sanatına dair bilgisi olmayanlar veya şiire eğilimi olmayanlar benim yazılarıma da meyletmezler. Aslında bir kâtip, kendi alanında tam bir yetkinliğe ulaşana kadar kâtip sayılmaz. Bu, çok yorucu olmasına rağmen beni diğerlerinden daha fazla çalıştıran şey olmuştur."²⁸

Bu ifadeler, edip er-Râfi'î'nin yazılarının baskın karakterini oluşturan ifade sadeliği, sıra dışılık, yaratıcılığa özel yaklaşım gibi yeni bir biçemi ortaya koymaktadır. O istenilen anlamı, akranlarından farklılaştığı yeni bir sanatsal tarzda sunmaktadır. Ancak yazılarının mecaz ve istiareye olan yakınlığı, sözlerini alıcının zihninde bazen kaybolan sonra tekrar gün yüzüne çıkan işlevsel bir sürece dönüştürmüştür. Bu da, ifade ve işaretlerden bazı şeyleri anlayıp hak veren ve içine nüfuz edemediği için şikâyet eden şeklinde iki farklı anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

er-Râfi'î, Muhibbiddin el-Hatîb'e (ö. 1969) yazdığı yazılarında kendi yöntem ve amacını şöyle ifade etmektedir:

1- Diğer diller hakkında engin birikim sahibi olmakla birlikte Arap edebiyatındaki oluşacak boşluklar doldurulmalıdır.

2- Eski ile yeni arasındaki anlaşmazlığı çözecek bir çalışma ortaya konmalıdır. Çünkü bu husustaki iddialar bir hayli uzayarak neticesiz kaldığı için eski ile yeni birbirinden ayıracak net çalışmalar yapılmalıdır.

3- Oryantalistlerin ve Arapçanın bir şeyi analiz etmede eksik kaldığını savunan sözde yenilikçi bazı art niyetli kişilerin asılsız iddialarını çürütmek gerekmektedir.

4- Arapçanın ifade gücünü ortaya koyacak anlamlı ve güçlü bir sanat eseri bildirisi hazırlanmalıdır. Gündelik gazete yazılarının belagat üslubunu gölgelediği gerçeğinden hareketle bu çalışma, unutulmak üzere olan retorik anlayış zevkini koruyacak nitelikte yapılmalıdır.

5- Sevgi fikrini saflaştırmak ve onu genç ruhlarda yüceltmek gerekmektedir. Çünkü aşk ruhun bir evresi olduğu için onu rafine etmek ve yüceltmek zorunludur.²⁹

Muhibbiddin el-Hatîb, daha sonraki cevabında er-Râfi'î'nin kıymetini ve edebiyattaki yerini şöyle açıklamıştır. "*Ciddi anlamdaki edebiyat büyük ölçüde er-Râfi'î tarafından temsil edilmiştir. O, yazılarından ve edebiyatının bileşenlerinden, insanların ruhlarını bir takım yüce hikmet, narin ve muhteşem duygularla donatacak şeyleri ortaya çıkarmıştır. Edebiyat öncülerinin*

²⁸ el-Bedrî, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdîd*, 89.

²⁹ el-Bedrî, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdîd*, 401-402; Ayrıca bkz. 4 Nisan 1931 Yılında tarihçi Muhibbuddin el-Hatib'e yazmış olduğu mektup.

çoğu, şairliklerini er-Râfi'î'ye borçludurlar. Onu Arap dilinin değerli bir hazinesi ve coşkun bilgelik denizi olarak görmüşlerdir.³⁰

er-Râfi'î'nin tarz ve yöntemi yukarıdaki bilgiler ışığında belli bir açıklığa kavuşmuştur. Ancak onun fikirleri hakkındaki başkalarına ait görüşleri de değerlendirmedikçe herhangi bir yargıya varmakta acele etmemek gerekmektedir.

2. Başkaları Gözünden er-Râfi'î'nin Muhafazakârlık ve Yenilikçilik Arasındaki Yöntemi

Taha Hüseyin (ö. 1973), er-Râfi'î'nin *Hadîsu'l-Kamer* adlı kitabı hakkında şunları söylemektedir: “*Aman Tanrım, hiçbir şey anlamadığıma şahit oluyorum... Her ne şekilde olursa olsun gizemli şeylerle tanışmak, bir takım zorluklara girmek ve büyük zahmetlere katlanmak isteyenler bu serüvenleri için er-Râfi'î'nin bu kitabını tercih edebilirler.*”³¹ Taha Hüseyin, er-Râfi'î'nin yazılarında kolayca anlaşılabilen gizem ve tılsımlardan başka bir şey görmediğini belirtmiştir.

er-Râfi'î'yi destekleyen diğer yazarlar, bu belirsizliğin şiir ve beyan özelliğinin kendi karakteristik yönü ile bağlantılı olduğuna inanmışlardır.³² Meselâ arkadaşı Şeybub (ö. 1951), onu harikulâde gizemli olarak nitelmiş ve Fransız yazar Maurice Paris'e (ö. 1923) benzetmiştir.³³ Yine Muhammet Said el-'Uryan (ö. 1964), onun *Hadîsu'l-Kamer* isimli eseri hakkında “*Râfi'î'ye yönelik ilk suçlama bu kitabındaki belirsizlik ve anlaşılmaz ifadelerin oluşturduğu bulanıklık ile başlamıştır. Kitap, bu günkü yetişen edebiyatçılar tarafından pek anlaşılmasa da benim gibi birçok okurun öncelikli olarak faydalandığı eserlerden olmuştur*” demektedir.³⁴ el-'Uryan, böylece er-Râfi'î'nin ifadelerindeki belirsizliği savunarak bunu, okuyucunun zayıflığı ve edebiyat tecrübesinin noksanlığı ile gerekçelendirmektedir.

Hasan ez-Zeyyât (ö. 1968) ise bu muğlaklığı şu sözlerle açıklamaya çalışmıştır: “*O bir fikri günlerce kafasında tutar, saat başı gözlem ve tefekkür ile derinlemesine araştırır. Böylece hayal gücünde ve zihin dünyasında ona yoğunlaşır ve sıradan bir zekânın kaynaklık ettiği düşünce ufkunun ötesine geçer. Düşündüklerini bir kalıba dökmek ve lafızlarla meydana çıkarmak istediğinde onları zihnindeki formlarına koyar ve kendi içinde netleştirdiği bu düşüncelerini veciz bir şekilde ifade eder.*”³⁵ Konu hakkındaki bu ifadeleriyle ez-Zeyyât'ın tarafsız kaldığı anlaşılmakta, ayrışan iki farklı gruptan her hangi biri hakkında tercihte bulunmamaktadır.

³⁰ el-Bedrî, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdid*, 448.

³¹ er-Râfi'î, *Tahte Râyeti'l-Kur'ân*, 105.

³² el-Bedrî, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdid*, 354.

³³ el-Bedrî, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdid*, 372.

³⁴ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 75.

³⁵ ez-Zeyyât, Ahmet Hasan, *Vahyu'r-risaleti fusûlun fi'l-edebi ve'n-nakd ve's-siyase ve'l-ictima'* (Mısır: Mektebetu Nahda, 1962), 440.

el-'Uryan başka bir ifadesinde şöyle demektedir: “Eğer bir kimse, yazar er-Râfi'î'nin Arapçada ifade yöntemleri açısından bulduğu şeyin izini sürmek isterse, önceki Arap yazarlarına ait eserler arasında eşi benzeri olmayan güzel ifadelerin toplandığı bir sözlük çıkarmak durumunda kalırdı”.³⁶ er-Râfi'î'nin kendi kullanımı olan bu tarz kelimelere “سَهْلًا مَهْلًا، شَيْطَانًا لَيْطَانًا” ve “أَمَّا قَبْلُ” gibi örnekler verilebilir.³⁷ Belagat noktasında başkaları tarafından tartışılan الزهور، الزهور، اكتشاف، الورد gibi kelimeleri kullanmış,³⁸ ahlak ifade eden kelimelerde “nispet yâ'sı” kullanılmasına ruhsat vermiştir.³⁹

Bütün bu cüretkârlıkları onu Arapçada muadili az bulunan seçkin bir yazar haline getirmiştir. İbn Cinnî (ö. 1002), buna benzer şekilde bazı şairlerin cüretkârlıklarından ve zorda kaldığı bazı durumlardaki davranışlarından bahsederek şöyle demektedir: “Hangi şairin çirkinlik ve ihlallere rağmen bu tür gereklilikleri yerine getirdiği biliniyorsa, bu bir taraftan onun haksızlık ve istismarını gösterse de diğer taraftan heyecan ve atılganlığına işaret olmaktadır. Bu, onun dilinin zayıflığını veya tercih ettiği retorik üslubundaki başarısızlığını göstermez. Daha ziyade bu, dizginlenemeyen kaçak akıntıyla benzerlik gösterir. Şiddetli bir savaşta kurallara bağlı olmadığı için savaşı kaybeden birisi her ne kadar azarlanabilecekse de onun gücü ve kahramanlığı anılmaya değer bir ayrıcalıktır.”⁴⁰

“er-Râfi'î, kendi ifadelerini önceki ediplere ait olan güçlü ifadeler gibi benzeri görülmemiş tarzlarda kurguladığı bir model üzerine inşa etmeye çok önem vermiştir. Bu yüzden ona ve diğer büyük edebiyatçılara karşı iyi niyet beslemek gerektiği vurgulanmıştır.”⁴¹ Bu kanaatler sebebiyle dilbilgisi bağlamında bir düzensizlik söz konusu olsa bile onların kurguladığı yapıların sırlarını keşfetmeye çalışmak gerekmektedir. Çünkü er-Râfi'î, başlangıçta özgünlük ile modernlik bileşkesinden yeni bir yöntem oluşturduğunu belirtmiştir.

Yazım üslubu er-Râfi'î'nin meşgul olduğu tek konu olmamış, bununla beraber sözün ritim ve müzikal yapısına da önem vermiştir. O, yazımlarındaki bazı cümlelerinde uzun süre durmak suretiyle bilinçaltı duyum gerçekleşinceye kadar ifade dilini maharetle kullanmıştır. Bununla beraber kullandığı kelimeleri bazen yeterli bulmayarak onları daha dikkat çekici ve daha müzikal bir cümle ile değiştirmiştir.⁴² Belki de er-Râfi'î'yi ayrıcalıklı kılan şey, gazetelerde defalarca isimsiz olarak hakkında yazılar yazdığı yeni üslubu olmuştur. er-Râfi'î, *'Ale's-Seffud* isimli kitabında yer verdiği makale-

³⁶ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 226.

³⁷ Mustafa Sadık er-Rafi'î, *Evrâku'l-Verd* (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 121.

³⁸ Ebu Reyve, *Resâilu'r-Râfi'î*, 67.

³⁹ Ebu Reyve, *Resâilu'r-Râfi'î*, 136.

⁴⁰ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccar (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye), 394.

⁴¹ Bânâ Amme, Adil b. Ahmed b. Salim, “Binâu'l-cumle 'inde'r-Râfi'î min hilâli kitâbihi *Evrâku'l-Verd*”, Yüksek Lisans Tezi, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1421), 24.

⁴² el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 226.

lerinde önemli şahsiyetlerin isimlerini zikretse de o yazılarını kendine özel üslubuyla yazmıştır.

Böylelikle er-Râfi‘î “*Arapça ifadelerinde kullandığı ritim ve retorik yapı ile eşsiz bir model oluşturmayı başarmıştır. Ona ait cümle, ifade ve üslup okuyucuları tarafından ilk bakışta hissedilecek tarzdadır.*”⁴³ Bu da er-Râfi‘î’nin Arapçanın zenginleştirilmesi ve bu yeni üslubun yüceltilmesi konusunda yenilikçilik tarafında bir duruş sergilediğini göstermektedir.

er-Râfi‘î’nin yaşadığı dönem, doğusuyla batısıyla savaş ve yıkımların, açlık, yoksulluk ve sefaletin bütün çeşitleriyle kol gezdiği bir döneme rastlamaktadır. Yaşanan zulüm, gözyaşı ve inilti er-Râfi‘î’nin kaleminde nazım ve nesir olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. O, sosyal meselelere dair makaleler yazmış ve toplumun içine düştüğü buhranı, yoksulluğun soğuk yüzünü ve yaşanan bütün mahrumiyetleri insanî değerlerin emrettiği şeylerle anlamlandırarak onlara iman ve sabır aşılamıştır. Ancak yaşanan vahamet bunlarla kalmamış lükse, fuhşa ve günahlara yol açan başka tür sefaletler de yaşanmıştır. Bu yüzden er-Râfi‘î, dönemin din adamları ve vaizlerini buldukları pasif konumları sebebiyle kınamış ve onlara şöyle demiştir: *İşin aslını temsil eden eski ulemanın yanında soluk ve sönük kalınlara dönüşen bu din adamları hakkındaki merakımı bir türlü yenedim. Onlar, Hz. Peygamberin (sav.) sünnetleri hakkında araştırma yaparak sadece yemek, içmek, giymek, yürümek, konuşmak gibi görgü kuralları vb. hususlarla ilgilenmişlerdir. Hâlbuki asıl büyük gerçek, Peygamberin (sav.) insanlığın hidayeti için nasıl mücadele verdiği, bu mücadeleleri dünya ve arzularından nasıl üstün tuttuğu meselesidir. Onun güçlü ve belirgin karakterinin bu insanlık değerlerinde nasıl etkili bir değişim yarattığını, ahlak ölçüsünü zenginlik veya yoksullukla ölçümlemeyi dikte eden ekonomik yasaların kötülüğünü bertaraf etmek için yoksulluğu nasıl yücelttiğini iyi değerlendirmek gerekmektedir. Yine Hz. Peygamber (sav.), yoksulluğu yücelterek refahın anlamını çevresinde bulunanların ruhlarında dönüştürebilmiş ve her türlü dünyevi arzulardan vazgeçerek özgürleşmenin mümkün olacağını onlara öğretmiştir. Din görevlileri, kitaplarda ve dipnotlarında değinilmediği için yaşamın örgütlenmesinde etkili olan peygamberlik kurumunun esaslarını ve daha başka şeyleri ihmal etmişlerdir. Böylece din adamlarımız, dinin onlara yüklediği sorumluluğun değil, dünyevi makamlarının onlara verdiği salahiyetler hususunda ümmetin temsilcileri olmuşlardır. Bazı Araplara aranızdaki falan kişi kariyer başarısında nasıl yükseldi? diye sorulduğunda onlar cevaben: işine ihtiyacımızın olduğu kişiler bu çalışmalarını dolayısıyla bizden herhangi bir talepte bulunmadılar diye cevap vermişlerdir. er-Râfi‘î, keşke el-Ezher’in kapılarına bu hikmeti yazmak mümkün olsaydı şeklinde temennisini dile getirmiştir.*⁴⁴

⁴³ el-Bedri, *er-Râfi‘î el-kâtibu beyne’l-muhâfaza ve’l-tecdid*, 354.

⁴⁴ er-Râfi‘î, *Vahyu’l-Kalem*, 2/273.

er-Râfi'î, bu pazajda okuyucunun gönlünde yer edip içselleştirilmesi için ifadelerini kibarlıkla süsleyen bir sosyal danışman görüntüsü vermektedir. Dolayısıyla er-Râfi'î, edebiyatında tüm sınıflara dokunmuş, dinî ve ılımlı karakteriyle tüm insanlara daha yakın olup, sefalet, yoksulluk ve ahlaki eksiklik gibi toplumu çevreleyen her şeyden kendi dönemine yenilik katmıştır. Genel olarak onun edebî çalışmalarındaki yükselişi, toplumun tüm katmanlarına olan yakınlığının boyutu ve bunun ne ölçüde özümsemişi ve yazarın bu sınıfları ilgilendiren konuları seçme becerisinin kapsamı ile temsil edilmiştir.

er-Râfi'î, yazılarında çektiği acı ve tahammül yoğunluğuyla tanınmıştır. Hatta Tâhâ Hüseyin, onun *Resâilu'l-Ahzân* kitabı hakkında şunları söylemiştir: *Kitabın her cümlesi size yazarın doğum yaptığı konusunda güçlü bir his vermekte ve sanki yazar, bu doğumda annenin doğum sancısına benzer bir sancı yaşamaktadır.*⁴⁵ Taha Hüseyin'in bu ifadesi, er-Râfi'î hakkında kendisinde oluşan menfi kanaatinin değiştiğinin en büyük kanıtı niteliğindedir.

er-Râfi'î yazma hususunda elinden gelenin en iyisini yapmış ve bu uğurda her şeye katlanmıştır.⁴⁶ Bir şeyi gerçekleştirmeye niyet ettiği zaman tavizsiz davranmıştır.⁴⁷ *el-Belâgatü'n-Nebeviyye* isimli çalışmasında uyguladığı gibi yüzlerce sayfa okumak zorunda kalırdı. Sahih-i Buharî'nin tamamını mütalaa edene dek yazmaya girişmemiştir.⁴⁸ Ahmet Şevki ve Hafız İbrahim hakkında yazmazdan önce onların divanlarını büyük bir dikkat ve tefekkürle okumuştur.⁴⁹ Bu özellik, o devrin yazarları arasında eşine pek rastlanılmayan bir şey olup sanki Allah (cc.) tarafından ona yazı ve fikirlerinde yeni bir tarz ve harika bir güç bahsetmiştir. Bu derece işinde mahir ve dinî duyguları güçlü olan bir yazara günümüzde fazlasıyla ihtiyaç bulunmaktadır. Yazılarında gösterdiği ustalık ve samimiyetin, Hz. Allah'ın (cc.) kulları nezdindeki üstünlüğün kalıcılığına ne ölçüde bağlı olduğunu gerçekten idrak etmiş birisidir.

Mustafa Sadık er-Râfi'î, ilk yazılarında aşk, güzellik sanatları felsefesi, bazı eğilim ve inancını ortaya koyan yazılar yazmıştır. Bu hususları *Resâilu'l-Ahzân* kitabında dile getirmiştir. O, kendisinden gaip sığısıyla bahsederken insanlık, vicdan ve asil kan gibi meziyetleri kendisinde toplayan örnek bir insanla konuşmaktadır. Onun *es-Sehâbu'l-Ahmer* isimli kitabı insanî değerlerin anlamlarını ve özellikle kadınların aşk konusundaki ruh hallerini yansıtmaktadır. Yine o, zehirli duygusallığın bir tepkisi olarak *Evrâku'l-Verd* kitabını yazmış ve orada dile getirdiği acıları yeni düşünce üretimi için bereketli bir kaynağa dönüştürmüştür. Ancak tüm bunlardan sonra insanlık üzerindeki bu yasayı koruyarak onları bu ilahi aşî ile dindar-

⁴⁵ er-Râfi'î, *Tahte Râyeti'l-Kur'ân*, 109.

⁴⁶ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 227.

⁴⁷ Ebu Reyye, *Resâilu'r-Râfi'î*, 48.

⁴⁸ el-'Uryan, *Hayâtu'r-Râfi'î*, 215; er-Râfi'î, *Vahyu'l-Kalem*, 3/5.

⁴⁹ Ebu Reyye, *Resâilu'r-Râfi'î*, 241-244.

liğa geri döndürmeyi düşünmüş ve *Vahyu'l-Kalem* kitabındaki makalelerinden oluşturduğu bir yaşam ve edebiyat okulu kurmuştur. Netice olarak ilke, ahlak ve dininde muhafazakâr bir üslup takip etmiş, Arap dilini en parlak seviyesine yükseltmiş, Kur'ân-ı Kerim'i savunan yazılar kaleme almış ve bu dilin her zaman ve mekâna uygun bir dil olduğunu kanıtlamıştır.

Yazma işine önem vermiş ve yazılarında yapı ve anlam bozulmasına yol açan bir kolaycılığa da razı olmamıştır. Bir gazete köşesini doldurmak gayesi ile yazmamış ve okurlarını hiçbir zaman basit yazılarla meşgul etmemiştir. Onun mecaz üslubunun yoğunluğuna tanık olmak için *Hadîsu'l-Kamer*, *Resâilu'l-Ahzân*, *es-Sehâbu'l-Ahmer* isimli üç kitabına bakmak yeterlidir. Bu kitapların içerik örgüsünde iç içe geçmiş ve birbiri arasında değişkenlik gösteren çok yönlü metaforik sanatlar işlenmiştir.⁵⁰ Daha önce de değindiğimiz gibi belki de onun kullandığı mecazların kurgusal yapısı ve barındırdığı alternatif anlam derinlikleri bir dereceye kadar belirsizlik ve karmaşıklığa da yol açmıştır. Eleştirmenler, onun *es-Sehâbu'l-Ahmer* kitabı hakkında şu kanaati belirtmişlerdir: *er-Râfi'î hiç bir okuyucuya merhamet göstermeyerek bilinmeyen kelimeleri ve soyut kombinasyonları kullanması neticesinde kastettiği anlamlar daha belirsiz hale gelmiştir. Bunlarla beraber kelimelere ait daha ince anlamlar, hayal gücünün ortaya çıkardığı yeni resimler ve bazı bilimsel araştırmalar da eklenince kitabın anlaşılması daha da zorlaşmıştır. Ancak bununla birlikte ona yakından bakıp odaklanan bir edebiyatçının bu kitabı anlaması zor olmayacaktır.*⁵¹

Netice olarak er-Râfi'înin gayesi sadece yazı yazmak değil, onun yazı yazmaktaki hedefi Kur'ân'ın dilini geliştirmek ve ne pahasına olursa olsun geleneğe takılıp kalmamaktır. Ancak yazılarında hâkim olan tüm bu belirsizliğe rağmen, onun kelime ve cümleleri, Kur'ân'ın diline hizmet eden ve yeni sanatlar üreten bir yapıda olmuştur. Babası ve hocalarından öğrenip tevarüs ettiği yaklaşımlardan asla vazgeçmeyen bir düşünce yapısını benimsemiş, maruz kaldığı tüm hastalıklara, eleştirilere ve olumsuz koşullara rağmen yüksek enerjili olmayı başarmıştır.

3. Kendisi İle Diğer Yazarlar Arasındaki Ayrım

er-Râfi'î'nin edebiyat kariyeri hakkındaki bu araştırma çalışması neticesinde er-Râfi'î'nin ve alimlerin kendisi hakkındaki söyledikleri değerlendirildiğinde onun yenilikçi görünümüyle birlikte muhafazakarlık tarafının ağır bastığı bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla o, bu kişiliğiyle birlikte edebiyat ve gelenek mirasını koruyarak Râfi'î ekolünü kurmuş, Arap dilini zenginleştirerek bir ölçüde mükemmellik ve sanatsal üstünlük seviyesi kazandırmış ve Kur'ân-ı Kerim dili olan Arap dilinin onurunu koruyarak onu sefalet dilinden uzak tutup yüksek ahlaki değerlerle yüceltmıştır.

⁵⁰ Bânâ Amme, "Binâu'l-cümleti 'inde'r-Râfi'î min hilali kitâbihi *Evrâku'l-Verd*", 26.

⁵¹ el-Bedri, *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdid*, 396.

er-Râfi'î, edebiyata yaklaşımı itibariyle diğer yazarlardan farklı bir metot benimsemiştir. O, kendisi için gençliğinden beri inandığı yeni bir yöntem planlaması ile diğer yazarlardan farklılık göstermiştir. O, insanın ilgisi- ni sevgi erdemine ve güzellik duygusuna çekmek böylece insanı insanlık gerçeğiyle tanıştırtarak onu özgürlüğün zirvelerine yükselmek istemiştir. Mecaz ve istiareyle olan yakın ilişkisi, sözlerini alıcının zihninde boğuk hale getirirse de aslında ifadelerini daha üretken ve fonksiyonel kılmıştır. Bu, onun yüksek kültürü ve dil sanatları konusundaki derin bilgisinden kaynaklanmıştır.

Mustafa Sadık er-Rafi'î'nin temsil ettiği akıma katılanlar arasında Necib Keylânî, Muhammed Kutub, Ahmed Şevki, Hafız İbrahim, Ali Ahmed Bâ Kesîr, Ahmed Muharrem, Ali Tantâvî ve benzeri birçok edip ve şair örnek verilebilir.⁵²

Sonuç

er-Râfi'î, yazılarında eski ile yeniyi kombinleyen bir üslupla öne çıkmaktadır. Bu üslup, ancak onun yazılarında farkına vardığımız özel bir üsluptur. Onun yazı yazmadaki hedefinin eski ile yeni usul arasındaki uyumsuzluğu çözmek, Arap edebiyatındaki oluşan boşluğu doldurmak ve bazı oryantalistlerin Kur'ân-ı Kerim dilinin yeni olan her şeye ayak uyduramamakla alakalı ithamlarını savuşturmak mücadelesi olduğunu ifade etmiştir.

Yazılarının ve kişiliğinin detayları araştırıldığında o, Arap dilinin prestijini ona yeniden kazandırabilmiş, yeni ve eski şekliyle Arap retoriğine ait zevk-i selimi yeniden tattırmış, edebiyatla birlikte okuyucuyu yüceltmeyi ve zarif yaklaşımıyla kendi ekolünü inşa etmeyi başarmıştır. Bazı ifade ve yazılarında görülen belirsizlik sebebiyle kendisine yöneltilen tüm eleştirilere rağmen, birçok yazarın tanıklığıyla bunun tam tersini ispatlamıştır. Bunun sebebi ise sahip olduğu yüksek ve derin dil kültürü birikimi olmuştur. Hiçbir zaman fikirlerine ve yazılarına karşı hoşgörüsüz olmamıştır. Onun en fazla önem verdiği şey, Kur'ân-ı Kerim dili olan Arap dilinin, çağın gereklerini anlayan bilinçli bir yenilenme hüviyetine sahip olduğunu savunmak olmuştur. O, böylece retorik bağlamında yenilik ve yaratıcılığa dair kendi yaklaşımını bizlere tasvir etmiştir. Onun mecaz ve istiareleri akıllıca kullanması, edebi becerisinin ve çevresindeki yazarlara olan üstünlüğünün açık bir kanıtı olmuştur.

Kaynakça

Bânâ Amme, Adil b. Ahmet b. Salim. *Binâu'l-cümle 'inde'r-Râfi'î min hilâli kitâbihi Evrâku'l-Verd*,

Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1421.

⁵² Yakup Civelek, "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri". (Van: *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi*, 2000), 3/93.

- Civelek, Yakup. "Modern Arap Edebiyatında İslami Edebiyatın Yeri ve Öncüleri". Van *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi* 3/1 (2000), 85-99.
- Ebu Reyze, Mahmut. *Resâilu'r-Râfi'î*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 2. Baskı, 1934.
- el-'Uryan, Muhammed Said. *Hayâtu'r-Râfi'î*. Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 3. Baskı, 1955.
- el-Bedrî, Mustafa Numan. *er-Râfi'î el-kâtibu beyne'l-muhâfaza ve't-tecdîd*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- el-Beyyûmî, Muhammed Receb. "Târîhu'l-edebi'l-'Arabî li'r-Râfi'î". Mısır: *Mecelletu'l- Edebi'l-İslamî* 13 (1417).
- *Mustafa Sadık er-Râfi'î fârisu'l-kalem tahte râyeti'l-Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- el-Cozû, Mustafa. *Mustafa Sadık er-Râfi'î râidu'r-remziyyeti'l-'arabiyyeti'l-mutille ale's-sürriyâliyye*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1985.
- el-Kâûd, Hilmi Muhammed. *Medresetu'l-beyan fi'n-nesri'l-hadîs*. Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1981.
- er-Râfi'î, Mustafa Sadık. *es-Sahâbu'l-Ahmer*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 8. Baskı, 1982.
- *Tahte râyeti'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2002.
- *Vahyu'l-kalem*. thk. Muhammed Ali Kâtibî, 3 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2014.
- Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 14 Cilt, 1981.
- es-Satûhî, Abdussettar. *el-Cânibu'l-ictimâ'iyu fi edebi'l-müfekkiri'l-İslamî Mustafa Sadık er-Râfi'î*. Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1975.
- eş-Şük'a, Mustafa. *Mustafa Sadık er-Râfi'î kâtiben Arabiyyen ve müfekkiran İslamiyyen*. Lübnan: *Dâru'l-Mısriyye*, 3. Baskı, 1999.
- et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammet. *Sünenu't-Tirmizî*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 6 Cilt, 1996.
- ez-Zebidî, Murtezâ. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Zâhî Abdulkakî. Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 15. Baskı, 2002.

ez-Zeyyâd, Ahmet Hasan. *Vahyu'r-risale fusûlün fi'l-edeb ve'n-nakd ve's-siyase ve'l-ictima'*. Mısır:

Mektebetu'n-Nahda, 1962.

Ferid, Fethi Abdulkadir. *Belâgatu'l-Kur'ân fî edebi'r-Râfi'î*. Kahire: Dâru'l-Menâra, 1985.

İbn Cinni, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammet Ali en-Neccâr, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-

Mısırıyye, 2013.

Mahmut, Abdulhalim. *Mustafa Sadık er-Râfi'î ve'l-itticâhâtu'l-İslamiyye fî edebihî*. Arabistan:

Mektebâtu Ukâz, 2. Baskı, 1982.